

تأثیر دفاع مقدس بر شکل‌گیری ادبیات معاصر ایران

یعقوب توکلی

رئیس شورای گروه تاریخ دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی

مرکز تحقیقات جنگ گسترده‌ترین شکل ادبیات پژوهشی را سامان داده و آثار پژوهشی متعددی را منتشر کرده است که از آن میان می‌توان به کتاب «از خونین‌شهر تا خرمشهر»^۱ اشاره کرد. بنیاد حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس نیز در این حوزه فعالیت‌هایی انجام داده و دیگر مؤسسات پژوهشی و اشخاص حقیقی نیز در حوزه یاد شده فعال بوده‌اند. «جغرافیای دفاع مقدس»^۲، «ریشه‌های تاریخی اختلافات ایران و عراق»^۳، «تحلیلی بر جنگ تحمیلی عراق علیه ایران»^۴، «تاریخ سیاسی جنگ تحمیلی»^۵ و «تجاوز عراق به ایران و موضع‌گیری‌های سازمان ملل»^۶ از جمله این آثار است. همچنین آثار دایره‌المعارفی پژوهشی نیز توسط بنیاد حفظ آثار تهیه و چاپ شده است که باید به دایره‌المعارف جغرافیا، دایره‌المعارف حقوقی (در حال چاپ)، و دایره‌المعارف شهدا اشاره کرد.

ادبیات انقلاب بر آن بالید همان بستر نظری و اجتماعی‌ای است که ادبیات دفاع مقدس در آن بالیده است.

بی‌تردید، دفاع مقدس مردم ایران یکی از پدیده‌های شگرف در تاریخ معاصر ایران است که توجه به ماهیت «جنگ دفاعی پیروز» بودن آن، بر ادبیات تاریخی تأثیر عمیقی گذاشته است.

ادبیات شکل گرفته بعد از دفاع مقدس را می‌توان در چهار نوع دسته‌بندی کرد:

۱. ادبیات پژوهشی - تحلیلی؛
۲. ادبیات اسنادی؛
۳. ادبیات داستانی؛
۴. ادبیات نقلی.

ادبیات پژوهشی و تحلیلی

ادبیات پژوهشی - تحلیلی به ادبانی گفته می‌شود که به دنبال پاسخ‌گویی به چیستی و چرایی وقایع حادث شده در دفاع مقدس است؛ یعنی تجزیه و تحلیل منطقی حوادث را مدنظر دارد و به عبارت دیگر علل شکل‌گیری حوادث را تبیین می‌کند. اساس این ادبیات، که در مراکز دانشگاهی به‌عنوان آثار علمی شناخته می‌شود، ارائه فرضیه و اثبات آن براساس داده‌های نظری و عینی موجود است.

تردیدی وجود ندارد که دو پدیده تقریباً هم‌زمان، یکی انقلاب اسلامی و دیگری دفاع طولانی مدت مردم ایران در دو جنگ داخلی و خارجی زمینه را برای ظهور ادبیات نوینی در تاریخ ایران فراهم آورد.

یکی از مسائلی که در بحث تاریخ‌نگاری ایران معاصر بعد از انقلاب اسلامی وجود دارد این است که مشکل می‌توان بین تاریخ انقلاب و تاریخ جنگ تفکیک قائل شد. با وجود این، مقوله‌ی دفاع مقدس را باید رویدادی متفاوت در تاریخ ایران دانست؛ واقعه‌ای که در قالب یک «نبرد دفاعی پیروز» تجلی کرده و به ظهور ادبیات حماسی و گسترش ادبیات مقاومت منجر شده است؛ گو این‌که پیروزی انقلاب اسلامی نیز در ایجاد این‌گونه از ادبیات مؤثر بوده است. دفتر ادبیات انقلاب اسلامی و هنر مقاومت حوزه‌ی هنری، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ سپاه پاسداران و بنیاد حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس (با دو رویکرد انقلاب و دفاع مقدس) مراکزی جدی هستند که در تقریب ادبیات دفاع مقدس و ادبیات انقلاب اسلامی می‌کوشند. از این مهم‌تر باید به نویسندگان گوناگون و فراوانی اشاره کرد که هنوز نتوانسته‌اند تکلیف خود را با این مسئله روشن سازند و بین انقلاب و دفاع مقدس مرز روشنی را مشخص سازند. این امر شاید ناشی از آن است که بستری که

ادبیات اسنادی

ادبیات اسنادی ادبیات بسیار در خور توجهی است. ادبیات اسنادی به ادبیاتی می‌گوییم که در آن عمده‌ی مباحث براساس مدارک و اسناد سامان می‌یابد و سند در آن حرف اول را می‌زند. در این حوزه، نویسنده چندان در قید فرضیه و نظریه‌پردازی نیست، بلکه درصدد است با ارائه‌ی سند، مسئله‌ی جدیدی را روشن نماید، یا ذهنیتی را که از گذشته نسبت به موضوعی وجود داشته است تصحیح نماید، تغییر دهد و یا بر صحت آن تأکید نماید. با این‌که در این نوع از ادبیات هنوز در آغاز راه هستیم، جریان انتشار اسناد در خصوص دفاع مقدس در حال شکل‌گیری است.

کتاب «خرمشهر در اسارت»^۱، از جمله آثاری است که با تکیه بر اسناد برجای مانده از دشمن در خرمشهر، نوشته شده است. «اسناد افتخار» مجموعه‌ی نامه‌های مبادله شده فی‌مابین رئیس‌جمهور وقت ایران، حجت‌الاسلام هاشمی رفسنجانی، و صدام حسین، رئیس‌جمهور متجاوز عراق، در خصوص مذاکرات صلح است.

در عین حال باید گفت که در حال حاضر، سازمان‌ها و مؤسسات مربوطه، هنوز در این خصوص تردیدهای اساسی دارند و زمان را برای انتشار همه‌ی اسناد مناسب نمی‌بینند، آن‌مقدار کتاب‌های اسنادی نیز که در پاره‌ای از مؤسسات منتشر می‌شود، با نهایت احتیاط تاریخی و نظامی همراه است.

ادبیات داستانی

یکی دیگر از وجوه ادبیات معاصر، ادبیات داستانی است. این ادبیات، که بر انواع دیگر ادبیات تقدم زمانی دارد، شکل‌های مختلف، در حوزه‌های دفاع مقدس و شهادت، نگارش یافته و مجموعه‌ای گسترده از ذهنیت تاریخی نسل

جدید را درخصوص تاریخ دفاع مقدس شکل داده است.

ادبیات داستانی به ادبیاتی گفته می‌شود که در آن ذهنیت تاریخی براساس فرآیند داستانی شکل می‌گیرد. در این ادبیات، نویسنده فارغ از چارچوب‌ها و تنگناهایی از قبیل اسناد، منابع، فرضیه و نظریه، چه در سطح تحلیل و چه در سطح نقل، با استفاده از هنر داستان‌نویسی، اثری بدیع و خلاقانه پدید می‌آورد. در این شیوه، آزادی عمل نویسنده در پردازش داستانی مطلب و بهره‌گیری از واژه‌ها، موجب انتقال سریع‌تر مفاهیم به ذهن خواننده می‌شود.

با وجود تأثیرگذاری بسیار زیاد ادبیات داستانی، این نوع ادبیات قابل استناد، از نظر تاریخی، نیست، اما برای انتقال احساس همبستگی و هویت ملی و فداکاری در عرصه‌ی دفاع مقدس بسیار در خور ارزش و اعتبار است.

ادبیات تاریخی نقلی

در ادبیات نقلی در ایران معاصر، پیوستگی شدیدی میان انقلاب اسلامی و دفاع مقدس وجود دارد. در این میان چندین شکل اساسی از تاریخ نقلی در ایران پدید آمده است. بازشناسی تاریخ نقلی در ویژگی و ساختار آن است. تاریخ نقلی یکی از شیوه‌های معمول و پذیرفته‌ی نقل و انتقال مفاهیم مربوط به حوادث و وقایع است و در چند شکل عمومی متصور است که از آن می‌توان به چهار مورد ذیل اشاره کرد:

۱. تاریخ نقلی گزارش‌نویسی؛

۲. تاریخ نقلی روزشمار؛

۳. تاریخ نقلی شخصیت‌شناسی

۴. ادبیات خاطره‌ای.

۱. تاریخ نقلی گزارش‌نویسی: بسیاری

از کتاب‌های تاریخ مادر واقع گزارش وقایع است که از آن میان می‌توان تاریخ طبری و

تاریخ یعقوبی را نام برد. همچنین باید از المغازی واقدی و نیز وقعه‌الصفین نصرین مزاحم کوفی نام برد که اولی گزارشگر جنگ‌های حضرت رسول (ص) و دومی گزارشگر جنگ صفین است. در زمان ما نیز آثار و منابعی که در خصوص دفاع مقدس نوشته شده‌اند؛ نظیر «تاریخ دفاع مقدس»^۲، «فتح فاو»^۳، «نبردهای شرف کارون»^۴،...، آثاری هستند که در خصوص حوادث جنگ به صورت گزارش‌نویسی به نگارش درآمده‌اند.

۲. تاریخ نقلی روزشمار: یکی دیگر از

شیوه‌های تاریخ نقلی، نوشتن وقایع روزانه است که نمونه‌ی تاریخی آن را می‌توان در «روزنامه‌ی خاطرات اعتمادالسلطنه» و سفرنامه‌های مختلف دید. از آثار جنگ نیز می‌توان به کتاب «روزشمار جنگ تحمیلی» نوشته‌ی مرکز تحقیقات جنگ به‌عنوان نمونه‌ای بارز اشاره کرد که در مجموعه‌ای از آثار مختلف و با تنوع و حجم گسترده تهیه و چاپ شده است. این آثار در نوع خود از آثار کم‌نظیر به‌شمار می‌رود. ممکن است گستردگی این نوع آثار سبب کاهش توزیع آن‌ها شود و قدرت دسترسی و خرید را کاهش دهد، اما یکی از منابع مناسب برای پژوهش و نگارش در این زمینه است که محصول سالیان طولانی پژوهش تاریخی در حوزه‌ی تاریخ دفاع مقدس است.

۳. تاریخ نقلی شخصیت‌شناسی:

یکی دیگر از شیوه‌های تاریخ نقلی، شخصیت‌شناسی است. ویژگی این آثار تمرکز بر زندگی شخصیت مدنظر در نگارش است. این شیوه به‌عنوان ترجمه‌نویسی و تراجم‌الرجال مشهور است و در تاریخ آثار و منابع بسیاری را می‌توان جست‌وجو کرد که با این اسلوب نگاشته شده است. اسدالفاب‌اثری با نگرش اموی، «عبان‌الشیعه» تاریخی مبسوط از شخصیت‌های شیعی، از نمونه‌های درخور

این سبک هستند، ضمن این که تک‌نگاری‌ها راجع به شخصیت‌ها در طی تاریخ نگارش متون تاریخی همیشه مدنظر بوده است.

آثار مختلفی درباره‌ی شهیدان دفاع مقدس در ایران به چاپ رسیده است که این آثار ترکیبی متفاوت از داستان، خاطره، پژوهش و اسناد را دربر دارد. شخصیت‌شناسی و معرفی نحوه‌ی زندگی شهدای این جنگ از جمله حوزه‌های بسیار جدی برجای مانده از «دفاع پیروز ملت ایران» می‌باشد که آثار بی‌شماری را به دنبال داشته است: از جمله «فرهنگ‌نامه‌ی جاودانه‌های تاریخ»^{۱۲} ویژه‌ی هفت استان آذربایجان شرقی و غربی، اردبیل، زنجان، مازندران، گیلان و گلستان، از صاحب این قلم، درباره‌ی فرماندهان شهید استان‌های یادشده، «ستاره‌ی بدر»^{۱۳}، «مجموعه آثار کنگره‌ی شهدای کرمان و سیستان و بلوچستان، آذربایجان و اصفهان و تهران». آثار مختلف بنیاد شهید انقلاب اسلامی و بنیاد حفظ آثار و مرکز اسناد انقلاب اسلامی و شخصیت‌های حقیقی و حقوقی در این باره فراوان است. با این حال به نظر می‌رسد زمینه‌های توزیع بسیاری وجود دارد که هنوز به آن‌ها توجه نشده است. به طور نمونه مجموعه‌ی هفت جلدی درباره‌ی شهدای فرمانده‌ی هفت استان صاحب این قلم را که بنیاد شهید انقلاب اسلامی به چاپ رسانده است.

۴- ادبیات خاطره‌ای: یکی دیگر از وجوه بسیار مهم انقلاب و دفاع مقدس در حوزه‌ی تاریخ نقلی ادبیات خاطره‌ای است. ادبیات خاطره‌ای به چند گونه‌ی اساسی تقسیم می‌شود که عبارت است از: ۱. ادبیات خاطره‌ای یادداشت روزانه؛ ۲. ادبیات خاطره‌ای نوشتاری؛ ۳. ادبیات خاطره‌ای شفاهی.

۴.۱ ادبیات خاطره‌ای یادداشت روزانه: در ادبیات خاطره‌ای یادداشت

روزانه، نویسنده به روز حوادث واقع شده پیرامون خود را می‌نویسد و این یادداشت‌های روزانه معمولاً بدون توجه به حوادث آینده و تفسیر نقش‌ها نوشته می‌شود و نویسنده، هر چند که به ثبت نقش خویش در تاریخ‌نگاری توجه نماید، به صورت‌های مختلف خود را بروز خواهد داد. و واقعیت‌های بسیار را گویا خواهد شد.

در ادبیات تاریخی انقلاب اسلامی، «یادداشت‌های امیراسدالله علم» یکی از این منابع مهم است و در ادبیات مقارن جنگ و انقلاب، «یادداشت‌های روزانه‌ی آقای هاشمی رفسنجانی» در این خصوص بسیار در خور توجه است. از اولین آثار یادداشت روزانه‌ی منتشر شده درباره‌ی دوران دفاع مقدس می‌توان به «یادداشت‌های سوسنگرد»^{۱۴} شهید رضا صادق‌زاده و هم‌چنین «حرمان‌هور»^{۱۵} یادداشت‌های شهید احمد رضا احدی توجه کرد.

۴.۲ ادبیات خاطره‌ای نوشتاری: ادبیات خاطره‌ای نوشتاری عمدتاً شامل ادبیاتی می‌شود که نویسنده، پس از وقوع حوادث و تغییر نقش‌های سیاسی و اجتماعی، نقش خود را در حوادث بیان می‌کند. گاهی بخشی از حافظه‌ی تاریخی نویسنده و خاطره‌پرداز به صورت خاطرات بیان می‌شود. خاطره نوشته از تاریخ هم عصر آن زمان نیز جدا نیست و نویسنده با نگارش آن می‌خواهد خود را با ارزش‌های زمانه‌ی جدید خویش هماهنگ سازد. «امیدها و ناامیدی‌های» کریم سنجابی، «پس از سقوط» احمد علی مسعود انصاری نمونه‌هایی از این دست است.

۴.۳ ادبیات خاطره‌ای شفاهی: به آن دسته از خاطراتی گفته می‌شود که خاطره‌گو زبان دارد، اما توان یا امکان نوشتن ندارد، از این رو به صورت شفاهی حوادث را توضیح می‌دهد، و سندن آن، نوارهای

گفت‌وگویی است که مؤسسات تاریخی شفاهی یا مصاحبه‌گر آن را به صورت نوشتاری در می‌آورند و برای چاپ آماده می‌سازند. ادبیات خاطره‌ای شفاهی به چند نوع تقسیم می‌شود که عبارت است از:

الف. خاطره‌ی شفاهی خام، که عبارت است از خاطراتی که مصاحبه‌گر بدون هر گونه ویرایشی آن را به چاپ می‌رساند و معمولاً با اغلاط و ابهامات بسیار همراه است؛ نظیر مجموعه‌ی تاریخ شفاهی ایران دانشگاه هاروارد و مجموعه‌ی منتشر شده توسط آن دانشگاه.

ب. خاطره‌ی شفاهی ویرایشی، در خاطره‌ی شفاهی ویرایشی، نویسنده خاطرات شفاهی را ویرایش می‌کند و ادبیات آن را برای خواندن مهیا می‌سازد. «خاطرات صیاد شیرازی»^{۱۶} «جاده‌های سرب‌ی»^{۱۷} یا «اسرای جنگی به روایت خاطره»^{۱۸} نمونه‌هایی از این نوع خاطره‌هاست.

ج. خاطرات شفاهی تدوینی، به خاطراتی گفته می‌شود که نویسنده در آن، به دلیل پراکنده‌گویی خاطره‌گو، و بهبود ساختار خاطرات، مطالب خاطره را به شکلی متفاوت از فرایند خاطره‌گویی و اغلب با هدف تسهیل در خواندن و ایجاد کشش در متن تدوین می‌کند. در این میان، خاطرات سرهنگ شهبازی، تحت عنوان «شب‌های بی‌مهتاب»^{۱۹} از این دسته از آثار حوزه‌ی دفاع مقدس است.

دو سبک قائل است که هر دو شیوه و سبک در ایران کاربرد: ۱. ادبیات خاطره‌ی شفاهی تلفیقی مبتنی بر خاطرات؛ که در این سبک عموماً از خاطرات شفاهی افراد برای روشن شدن وقایع و مطالب بهره گرفته می‌شود؛ ۲. ادبیات خاطره‌ی شفاهی تلفیقی مبتنی بر ترکیب با اسناد؛ که در این شیوه، خاطره‌ی شفاهی افراد مختلف در کنار اسناد باز تعریف می‌شوند؛ شیوه‌ای که در «فرهنگ‌نامه‌ی جاودانه‌های تاریخ» به کار رفته و در واقع مصاحبه‌ها و گفت‌وگوها با اسناد تلفیق شده است. این اسناد، گزارش‌های رسمی سپاه پاسداران، پرونده کارگزینی شهدا، وصیتنامه‌ها و دست‌نوشته‌ها و سایر اطلاعات آماری معتبر و حتی در نهایت، گزارش شهادت، شناسنامه و بعضی از تصاویر مربوط به آن‌ها را شامل می‌شود؛ امری که آقای اصغر کاظمی در کتاب «دسته یک» به خوبی از آن بهره گرفته است.

نتیجه‌گیری

نبرد دفاعی پیروز دفاع مقدس مردم ایران توانست موج گسترده‌ای از ادبیات تاریخی تحقیقی اسنادی، و داستانی نقلی را به میدان آورد که در این میان نقش ادبیات خاطره‌ی شفاهی به مراتب گسترده‌تر و عمیق‌تر است و با وجود آن‌که هنوز همه‌ی فعالیت‌های مربوط به این حوزه مکتوب نشده، ادبیات خاطره‌ی شفاهی در حال تبدیل شدن به وجود غالب ادبیات دفاع مقدس است که باید با دقت و هوشمندی و آسیب‌شناسی این دوره‌ی بسیار مهم تاریخی، تاریخ‌نگاری دفاع مقدس را با موفقیت تدوین کرد و تاریخ‌نگاری جنگ را به فرصت بسیار مهم در عرصه‌ی انتقال ارزش‌های اسلامی و انقلابی تبدیل کرد.

منابع

۱. از خونین شهر تا خرمشهر، مرکز تحقیقات جنگ سپاه

پاسداران انقلاب اسلامی.
۲. محسن صفری، جغرافیای دفاع مقدس، دفتر ادبیات و هنر تعاون، ۱۳۷۴.
۳. منوچهر پارسادوست، ریشه‌های تاریخی اختلافات ایران و عراق، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۶۹
۴. تحلیلی بر جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، وزارت امور خارجه
۵. علی اکبر ولایتی، تاریخ سیاسی جنگ تحمیلی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۶

۶. تسرین مصفا، تجاوز عراق به ایران و موضع‌گیری‌های سازمان ملل متحد، مرکز مطالعات عالی بین‌المللی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی

۷. پوراحمدی، دائره‌المعارف جغرافیا، بنیاد حفظ آثار، تهران، ۱۳۸۶

۸. اصغر کاظمی، خرمشهر در اسارت، دفتر ادبیات هنر مقاومت، ۱۳۷۵

۹. منصور، لاریجانی، تاریخ دفاع مقدس

۱۰. فتح فاو، مرکز تحقیقات جنگ سپاه پاسداران

۱۱. بنی‌لوحی، نبردهای شرق کارون به روایت فرماندهان مرکز تحقیقات جنگ سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، تهران، ۱۳۷۹

۱۲. یقوب توکلی، فرهنگ‌نامه جاودانه‌های تاریخ، نشر شاهد، ۱۳۸۰، هفت استان آذربایجان شرقی، آذربایجان غربی، اردبیل، زنجان، مازندران، گیلان، گلستان.

۱۳. جلال محمدی، ستاره‌ی پدر، زندگی‌نامه‌ی شهید علی تجلایی

۱۴. غلامرضا صادق‌زاده، یادداشت‌های سوسنگرد، ۱۳۳۲

۱۵. احمدرضا احدی، حرمان هور، به کوشش علیرضا کمری، دفتر ادبیات هنر مقاومت، ۱۳۷۴

۱۶. محسن مومنی، خاطرات شهید علی صیاد شیرازی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۰

۱۷. احمد سوداگر، جاده‌های سربری، نشر صریر، تهران، ۱۳۸۳

۱۸. مرتضی سرهنگی، اسرای جنگی به روایت خاطره، دفتر ادبیات هنر مقاومت، ۱۳۷۲

۱۹. شهبازی، سرهنگی، شب‌های بی‌مهتاب، به کوشش محسن کاظمی، دفتر ادبیات هنر مقاومت، ۱۳۸۲ مقاومت، ۱۳۸۱

د. خاطرات شفاهی تلفیقی: در این نوع خاطره، نویسندگان و مصاحبه‌گران خاطرات افراد را بر اساس تقسیم‌بندی مورد نظر خویش تلفیق می‌کنند تا موضوع مورد نظر آن‌ها به دست آید. کتاب «فرمانده من» دفتر ادبیات و هنر مقاومت مجموعه‌ای از خاطرات متفرق افراد درباره‌ی فرماندهان دفاع مقدس بوده است. هر چند این اثر شکل ادبیات خاطره شفاهی را به طور جدی و معمول ندارد، اولین نمونه از ادبیات خاطره‌ای تلفیقی می‌باشد.

«نبردهای شرق کارون، از منظر فرماندهان» منتشر شده زیر نظر مرکز تحقیقات جنگ اثر مهم دیگری است که در حوزه‌ی ادبیات خاطره شفاهی تلفیقی قرار می‌گیرد. نمونه‌ی جالب دیگر از این آثار، کتاب «دسته یک»^{۲۰} است که نویسنده در آن اعضای یک دسته را یافته و با تک تک به مصاحبه نشست است. البته ادبیات شفاهی تلفیقی در زندگی‌نامه بسیاری از شهدا نیز به کار گرفته شده است. در آثار مختلفی نظیر «زندگی‌نامه‌ی شهید باکری»، «فرهنگ‌نامه‌ی جاودانه‌های تاریخ» و ... ادبیات خاطره‌ای شفاهی تلفیقی به طور گسترده به کار گرفته شده است، اما از آنجایی که به صورت زندگی‌نامه منتشر می‌گردند کمتر به عنوان ادبیات خاطره‌ای باز تعریف می‌شوند.

نگارنده در تقسیم‌بندی ادبیات تلفیقی